

Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εισαγωγή στην Έννοια Η Κατανόηση της Διαδικασίας¹

του Παναγιώτη Ζάννη

*“Social Exclusion:
Introduction to the Meaning.
Understanding the Process”
by Panagiotis Zannis*

Βιβλιογραφική Παραπομπή: Ζάννης, Π. (2006), «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εισαγωγή στην Έννοια. Η Κατανόηση της Διαδικασίας», κεφάλαιο στο συλλογικό τόμο: *Η Ανάπτυξη Συνοδευτικών Υποστηρικτικών Υπηρεσιών*, Αθήνα: Ερμής και ΕΚΕΠΙΣ, σ.σ. 4 – 27, athena-socialscience.net paper no 15

Περίληψη

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, παρότι είναι προσιτή στους περισσότερους από εμάς, ωστόσο είναι αρκετά σύνθετη όταν επιχειρούμε να την αναλύσουμε, αλλά και να τη χρησιμοποιήσουμε «εργαλειακά» για τις ανάγκες της επιμόρφωσης. Γιατί αφορά σ’ ολόκληρο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών, από την κοινωνική ανθρωπολογία και την πολιτική επιστήμη, μέχρι την ψυχολογία, τη νομική και την πολιτική οικονομία. Και αν υποθέσουμε ότι όλες αυτές οι επιστήμες έχουν ως ιδεατό στόχο να επινοήσουν ή να αποκωδικοποιήσουν τους τρόπους για να ευτυχήσουν οι άνθρωποι, το πρώτο βήμα δεν μπορεί να είναι άλλο, από το πώς θα μπορέσουν όλοι οι άνθρωποι να συμμετέχουν ισότιμα στην κοινωνία.

Λέξεις κλειδιά: Διαφορετικότητα, Διακρίσεις, Κοινωνική Ένταξη, Κοινωνικός Αποκλεισμός, Ισοτιμία-Ισότητα

1.1 Η Διαφορετικότητα

Όλοι εμείς οι άνθρωποι υπαγόμαστε σε δύο διαδικασίες εξέλιξης: Της γενετικής και της πολιτισμικής. Αυτές οι δύο διαδικασίες συντελούνται παράλληλα καθ’ όλη τη διάρκεια της ζωής μας, πάντοτε σε αλληλεπίδραση με τις συνθήκες του περιβάλλοντος (Segall, et al, 1996).

Στην Αφρική, το μαύρο χρώμα του δέρματος των κατοίκων είναι αποτέλεσμα προσαρμογής του ανθρώπινου οργανισμού στο φυσικό περιβάλλον. Αυτό το

¹ Το κείμενο έχει συγγραφεί σύμφωνα με τις αρχές εκπαίδευσης ενηλίκων

χαρακτηριστικό παρότι είναι κοινό, δεν σημαίνει ότι οδηγεί και στην ομοιότητα μεταξύ των όλων των ανθρώπων της Αφρικής. Γιατί για κάθε άνθρωπο ξεχωριστά, η διαδικασία της **γενετικής προσαρμογής** είναι αποτέλεσμα απείρων διακλαδώσεων στη γενεαλογική αλυσίδα, με αποτέλεσμα τα φυσικά χαρακτηριστικά των μαύρων κατοίκων της Αφρικής να διαφέρουν γεωγραφικά. Οι λαοί που βρίσκονται εγγύτερα της Μεσογείου έχουν γενικά πιο ανοιχτό μαύρο χρώμα σε σχέση με τους λαούς που διαβιούν στη νοητή γραμμή του Ισημερινού. Αν εξετάσουμε και άλλα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά θα δούμε ότι υπάρχουν και μεγάλες διαφορές που εντοπίζονται από φυλή σε φυλή. Στις άκρες αυτής της αλυσίδας ακόμα και μέσα στην ίδια οικογένεια, ανάμεσα σε αδέρφια, κάθε άνθρωπος διαφέρει στα φυσικά του χαρακτηριστικά σε σχέση με κάποιον άλλον. Με την ανάλυση του D.N.A., με τα δαχτυλικά αποτυπώματα, ακόμα και με τις διαφορές της ίριδας των ματιών, είμαστε βέβαιοι ότι **κάθε άνθρωπος διαθέτει μία, μοναδική και ανεπανάληπτη βιολογική ταυτότητα.**

Στην Ευρώπη, οι περισσότεροι άνθρωποι γίνονται χριστιανοί και όχι βουδιστές. Αυτό είναι ένα κοινό χαρακτηριστικό **πολιτισμικής προσαρμογής** των κατοίκων της Ευρώπης. Αλλά και σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές της Ευρώπης διακρίνουμε ότι κυριαρχούν ιδιαίτερα δόγματα του χριστιανισμού (καθολικοί, προτεστάντες, ορθόδοξοι κ.α.). Ακόμα και αν συγκρίνουμε δύο χριστιανούς ορθόδοξους που έχουν μεγαλώσει στον ίδιο τόπο, στην ίδια οικογένεια και με τις ίδιες αρχές από τους γονείς τους, διαπιστώνουμε διαφορές ως προς το τι πιστεύουν και με ποιον τρόπο εκδηλώνουν τη θρησκευτικότητά τους. Ο ένας αδελφός μπορεί να εμπνέεται περισσότερο από την παραβολή του «Καλού Σαμαρείτη», ενώ ο μικρότερος ίσως από τον «Άσωτο Υιό»(!). Φανταστείτε τώρα, αν συνυπολογίσουμε τις ιδιαίτερες προτιμήσεις των δύο αδελφών για τον αθλητισμό, τη μουσική, τη διασκέδαση κ.λπ. Είναι αδύνατον να αναπτύξουν την ίδια ακριβώς προσωπικότητα. Ακόμα και ένα βιβλίο που διάβασε μόνον ο ένας από τους δύο, είναι ικανό να κάνει τη διαφορά...

Σ' αυτά τα δύο παραδείγματα, οι παράγοντες που διαμορφώνουν τόσο τη φυσική όσο και την πολιτισμική προσαρμογή μας στο περιβάλλον, είναι απείρως πολυδιάστατοι. Εξαρτώνται από τη γενετική και πολιτισμική μεταβίβαση από γενιά σε γενιά και συνδιαμορφώνονται εκούσια ή ακούσια καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής μας. Οι άπειροι παράγοντες που επηρεάζουν σε διαφορετικό βαθμό καθέναν από εμάς ξεχωριστά συνιστούν και τη μοναδικότητά μας. Είναι αδύνατον να υπάρξει ένας

δεύτερος πανομοιότυπος άνθρωπος σ' ολόκληρο τον κόσμο. Τόσο από βιολογικής-γενετικής άποψης, όσο και ψυχοπνευματικής συγκρότησης και συμπεριφοράς.

Όλοι οι άνθρωποι χαρακτηρίζονται από τη **μοναδικότητα και τη διαφορετικότητα της ύπαρξής τους**. Διαθέτουν μία και μοναδική παρουσία διαφορετική από τους άλλους. Αυτή η διαφορετικότητα συνεπάγεται διαφορετικές δυνατότητες, ικανότητες και δεξιότητες... αλλά και διαφορετικές ανάγκες.

1.2 Οι Φυσιολογικές Διακρίσεις

«Αν εγώ έχω ύψος 1,90 cm και εσύ 1,75 cm. Ποιος είναι πιο ψηλός;» «Μα φυσικά εγώ»... Αυτονόητη απάντηση. Αν τώρα ρωτήσω «ποιος από τους δυο μας είναι ανώτερος ως άνθρωπος»; Μην ξεχνάμε ότι μας χωρίζουν 15 ολόκληρα εκατοστά! Θα απαντήσετε με το δίκιο σας ότι «αυτή είναι μία πολύ κουτή ερώτηση». Αν είναι δυνατόν να διακρίνουμε τους ανθρώπους λόγω ύψους!

Έχουμε επομένως να κάνουμε με φυσικές διαφορές μεταξύ των ανθρώπων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι μία διαφορά που γίνεται αντιληπτή απ' όλους μας. Τα διαφορετικά φυσικά χαρακτηριστικά που έχουμε, μας επιτρέπουν να κάνουμε κάποιες πράξεις και ενέργειες πιο εύκολα ή πιο αποτελεσματικά από κάποιον άλλον ή το αντίθετο. Ο ψηλός μπορεί να κατεβάσει πιο εύκολα ένα πιάτο από ένα ράφι που βρίσκεται ψηλά. Ο πιο κοντός θα μπορούσε ίσως με μεγαλύτερη προσπάθεια (πιθανόν και με τη βοήθεια από ένα σκαμπό).

Κατά συνέπεια, είναι λογικό όταν θελήσουμε να κατεβάσουμε αυτό το πιάτο για το τραπέζι μας, να απευθυνθούμε στον ψηλό φίλο της παρέας. Η επιλογή του προσώπου εξαρτάται από ένα **φυσικό γνώρισμα**, από μία **φυσική διαφορά**, που στη συγκεκριμένη περίπτωση λειτουργεί ως φυσικό συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τον πιο κοντό φίλο μας.

Αν τυχαίνει ο πιο κοντός φίλος μας να έχει την ιδιότητα του ιατρού και εμείς έχουμε ένα χρόνιο πρόβλημα πονοκεφάλου, είναι λογικό να ρωτήσουμε τον ιατρό και όχι τον ψηλό φίλο μας που δεν είναι ιατρός.

Κάνουμε μήπως κάποια διάκριση σ' αυτές τις δύο ενέργειες; Μα, φυσικά... Διακρίνουμε τους φίλους μας από κάποια αντικειμενικώς διακριτά χαρακτηριστικά ή ιδιότητες που είναι είτε φυσικά (ύψος) είτε είναι επίκτητα (η ιδιότητα του ιατρού). Δεν θα ήταν παράλογο τώρα να πιστεύουμε ότι με αυτές τις επιλογές που κάνουμε θα

προσβάλλουμε τον φίλο που δεν επιλέξαμε σε κάθε περίπτωση; Δεν θα ήταν παράλογο και από την πλευρά των φίλων μας να υποθέσουν ότι εμείς θεωρούμε κάποιον ανώτερο γενικά ή πιο άξιο βάσει της επιλογής μας;

Κάθε άνθρωπος έχει ορισμένα φυσικά ή επίκτητα χαρακτηριστικά και ιδιότητες που τον διαφοροποιούν από τους άλλους. Είναι **μία λογική διάκριση** να μην επιλέξουμε έναν εργαζόμενο στον τομέα της καθαριότητας για να μας ιατρέψει από τους πονοκεφάλους, ούτε ένα παιδί για μία πολύ κοπιαστική εργασία, αλλά ούτε και ένα άτομο με κινητικά προβλήματα στη θέση του διανομέα επιστολών.

Υπάρχουν επομένως μία σειρά από **φυσιο-λογικοί περιορισμοί ή και αποκλεισμοί** στην εκτέλεση διαφόρων πράξεων και ενεργειών που πηγάζουν από αντικειμενικά διακριτές διαφορές μεταξύ προσώπων. Είναι μία αναπόφευκτη συνέπεια της διαφορετικότητας των ανθρώπων.

1.3 Κοινωνική διαφοροποίηση και κοινωνικές διακρίσεις

«Ποιος θεωρείται γενικά πιο χρήσιμος στην κοινωνία, ένας ιατρός ή ένας εργαζόμενος στην καθαριότητα των δρόμων»; Η κοινωνία μας φαίνεται να αξιολογεί πιο θετικά τον ιατρό. Αυτή η αναγνώριση μεταφράζεται σε υψηλότερες οικονομικές αποδοχές και μεγαλύτερη εκτίμηση που απολαμβάνει από το κοινωνικό σύνολο λόγω της επαγγελματικής ιδιότητάς του. Έτσι ο ιατρός είναι γενικά πιο αποδεκτός σε μία κοινότητα, η άποψή του έχει συχνά μεγαλύτερη βαρύτητα ακόμα και για αρκετά ζητήματα εκτός του πεδίου της ιατρικής, είναι γενικά πιο εύκολα αποδεκτός σε κοσμικές εκδηλώσεις και συναναστροφές. Δεν συμβαίνει συνήθως το ίδιο με έναν εργαζόμενο στον τομέα της καθαριότητας, ακόμα και αν τυχαίνει ο τελευταίος να έχει μεγαλύτερη γενική μόρφωση και αντίληψη και να είναι πιο ευχάριστος στις συναναστροφές. Αλλά και ο ιατρός συχνά όταν αναφέρει την ιδιότητά του νιώθει υπερηφάνεια, ενώ ο εργαζόμενος στην καθαριότητα αισθάνεται άβολα ορισμένες φορές..

Αν ρωτήσουμε τον κοινωνικό περίγυρο «για ποιο λόγο» προτιμούν περισσότερο τον ιατρό, μία συχνή, λογικοφανής απάντηση είναι: «...μα ο ιατρός μπορεί να θεραπεύει ανθρώπους, λογικό δεν είναι να τον εκτιμούμε περισσότερο;» Αλλά και μία εύστοχη απάντηση θα μπορούσε να είναι « ..και ο καθαριστής δρόμων ενεργεί προληπτικά για την υγεία των ανθρώπων, έτσι ώστε να μην χρειαζόμαστε

τόσο συχνά τον ιατρό». Αν και μάλλον όλοι θα συμφωνούσαν μ' αυτή την άποψη, δεν θα πάψουν να θεωρούν τον ιατρό ως πιο σημαντικό πρόσωπο....

Αυτή η **κοινωνικού τύπου διάκριση** παράγεται από τις **συλλογικές παραστάσεις**² που έχουμε για το ρόλο του ιατρού σε μία κοινωνία. Εξαρτάται, δηλαδή, από τις αντιλήψεις που μοιράζονται τα περισσότερα μέλη σε μία κοινωνία, αναφορικά με την ιδιότητα του ιατρού.

Αντιλαμβανόμαστε, ότι ορισμένα αντικειμενικά χαρακτηριστικά και ιδιότητες των ανθρώπων κατατάσσονται, ασυνείδητα πολλές φορές, σε μία αξιολογική κλίμακα. Ποιον θεωρούμε «ανώτερο ή κατώτερο», ποιον θεωρούμε πιο σημαντικό ή πιο ασήμαντο, είναι αποτέλεσμα των συλλογικών παραστάσεων που έχει κάθε κοινωνία. Είναι αποτέλεσμα συνειδητής ή ασυνείδητης μάθησης, που αφομοιώνεται μέσα από τις διαδικασίες της **κοινωνικοποίησης**³ και του **επιπολιτισμού**⁴.

Στο προηγούμενο παράδειγμα, αντιλαμβανόμαστε ότι η σύγκριση λαμβάνει κοινωνικά χαρακτηριστικά. Δηλαδή παρεμβαίνουν «κοινωνικές αντιλήψεις», κάποια εξωατομικώς προσδιορισμένα κριτήρια αξιολόγησης και προτίμησης. Προχωρούμε σε μία **κοινωνικής φύσης διάκριση** που βασίζεται σε χαρακτηριστικά τα οποία έχουμε ως κοινωνία αποδώσει σ' έναν ιατρό, σε σχέση με έναν υπάλληλο καθαριότητας.

Τα αξιολογικά μας κριτήρια υφίστανται σχεδόν σε κάθε έκφραση της κοινωνικότητάς μας. Επηρεάζουν γενικότερα ολόκληρο το φάσμα της προσωπικότητας, από τον τρόπο σκέψης μας, τη συμπεριφορά μας, ακόμα και την αισθητική μας. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα μετά τον Β' Π.Π. μία ελληνίδα θα έπρεπε να διαθέτει κάποια «περιττά κιλά» για να έχει επιτυχίες στο ανδρικό φύλλο.

² «Παράσταση» είναι μία θεμελιώδης ανθρώπινη ψυχική δραστηριότητα, με την οποία ανακαλούνται και αναπαρίστανται σχήματα αντίληψης, γνώσεων, σκέψεων, πράξεων και εικόνων που έχουν δημιουργηθεί από προγενέστερες εμπειρίες ή από προηγούμενα ερεθίσματα και επιδράσεις του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος, στα μέλη μίας κοινωνίας (Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου, 1992: 308)

³ «Κοινωνικοποίηση» είναι η διαδικασία μάθησης που διαρκεί καθ' όλη τη διάρκεια ζωής ενός ανθρώπου και αναφέρεται στην ένταξη και στην ενσωμάτωσή του σ' ένα κοινωνικό σύνολο. Αφενός με την κοινωνικοποίησή του το άτομο αποκτά μία ιδιαίτερη θέση μέσα στο σύνολο και αφετέρου, με αυτόν τον τρόπο, γίνεται και αυτός μέρος του συνόλου και φορέας της κοινωνικής κληρονομιάς που θεμελιώνει τη συλλογική ταυτότητα (τη συναίσθηση του «εμείς») (Τσαούσης, 1996: 145-146) Δηλαδή το άτομο εντάσσεται στην κοινωνία, μέσω της αφομοίωσης του συστήματος γνώσεων, κανόνων και αξιών.

⁴ Επιπολιτισμός είναι μία πιο αφανής διαδικασία, συνήθως περισσότερο ασυνείδητη και έχει να κάνει με τη μάθηση και εσωτερίκευση των πολιτισμικών στοιχείων που μαθαίνει ένα άτομο μέσω της επαφής του με την κοινωνία. Για παράδειγμα, ένα παιδί μαθαίνει να μιλάει ελληνικά ως ένα ποσοστό μέσα από το δημοτικό σχολείο, αλλά διαμορφώνει την ομιλία του και μέσα από την καθημερινή επικοινωνία (βλ. Segall et al, 1996).

Σήμερα το πρότυπο της «όμορφης γυναίκας» είναι εντελώς διαφορετικό. Η «μόδα» είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αισθητικής που «επιβάλλεται» σε μία κοινωνία. Ένα ρούχο ή ένας τρόπος χτενίσματος που θεωρούμε καλόγουστο και τυγχάνει αποδοχής από την κοινωνία, μετά από πέντε χρόνια μπορεί να φανεί σ' εμάς τους ίδιους ως κακόγουστο.

Το τι είναι «αποδεκτό και τι είναι μη αποδεκτό», τι είναι «ωραίο και τι όχι», τι θεωρούμε «ηθικό και τι ανήθικο», αλλά και τι είναι «φυσιολογικό» ή «αφύσικο» πολλές φορές, ακόμα και η «επιτυχία ή αποτυχία» ενός ανθρώπου σε οποιαδήποτε έκφραση της προσωπικής και της κοινωνικής του ζωής, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα **κυρίαρχα πρότυπα και τις κυρίαρχες αξίες**⁵ που επικρατούν σε μία κοινωνία. Οι αξίες αυτές συνθέτουν και την αιτία για τη δημιουργία **κοινωνικού τύπου διακρίσεων, δηλαδή θετικών ή αρνητικών εντυπώσεων, αντιλήψεων και στάσεων που κατατάσσουν τα υποκείμενα της διάκρισης σε αξιολογικές κλίμακες.**

Κοινωνικά κριτήρια αξιολόγησης υπήρχαν σ' όλες τις κοινωνίες και σ' όλες τις εποχές⁶. Συμπεραίνουμε επομένως ότι αποτελούν ένα εγγενές χαρακτηριστικό των ανθρώπινων κοινωνιών. Ανάλογα με τα πρότυπα και τις αξίες κάθε πολιτισμού, οι άνθρωποι αξιολογούνταν, ιεραρχούνταν κοινωνικά και είχαν διαφορετική αντιμετώπιση από τους άλλους.

1.3.1 Ο «κανονικός», ο «φυσιολογικός», και ο «μέσος» άνθρωπος

Ερώτηση: «Αυτός ο φίλος σου, ο Κώστας, τι άνθρωπος είναι»;

Απάντηση: Τι να σου πω... Ένας «κανονικός» άνθρωπος, ένας «φυσιολογικός» άνθρωπος.

Νομίζω πως όλοι μας έχουμε δώσει κάποια στιγμή μία παρόμοια απάντηση. Ενώ φαίνεται κατ' αρχάς ότι είναι πολύ αόριστη, συχνά ο άνθρωπος που μας ρωτά δεν ζητά περισσότερες διευκρινήσεις. Είναι σαν να γνωρίζουμε όλοι μας

⁵ Δηλαδή το ποιες αντιλήψεις μοιράζονται οι περισσότεροι πολίτες μίας κοινωνίας. Τι θεωρούν ωραίο και τι όχι, τι θεωρούν γενικά σωστό και τι λάθος κ.ο.κ.

⁶ Αυτό συνέβαινε και στις λεγόμενες «φυλετικές κοινωνίες», αυτές που θεωρούνται ως «πρωτόγονες». Ακόμα και σ' αυτές που εντοπίζεται οικονομικός εξισωτισμός, δηλαδή δεν υπήρχε άνιση διανομή του πλούτου, ορισμένα μέλη τους επιβραβεύονταν με τη μορφή εξουσιών, κοινωνικής αναγνώρισης και θαυμασμού για ορισμένα χαρακτηριστικά τους, ανάλογα με τις κυρίαρχες αξίες των κοινωνιών (βλ. Balandier, 1990, Clastres, 1992,1999)

περιγραφικά, για ποιον άνθρωπο μιλάμε. Μεταβιβάζουμε, στην ουσία, έναν ολόκληρο «κατάλογο» από πληροφορίες στον συνομιλητή μας μ' έναν και μοναδικό χαρακτηρισμό.

Αν αισθανόμασταν ότι έπρεπε να δώσουμε κάποια ιδιαίτερη πληροφόρηση, όπως ότι «ο Κώστας είναι ψηλός, έχει ύψος δύο μέτρα», αυτή είναι μία πληροφορία που τον εξαιρεί από τον κανόνα του «συνηθισμένου» ανθρώπου. Αν ο Κώστας είναι τυφλός ή αν ο Κώστας είναι αρκετά πλούσιος, πολύ πιθανά θα δίναμε και αυτές τις πληροφορίες στον φίλο μας. Αν βέβαια ο Κώστας ήταν όλα τα παραπάνω μαζί, σίγουρα δεν θα τον περιγράφαμε ως «έναν κανονικό» ή έναν συνηθισμένο άνθρωπο. Στην πραγματικότητα, οι παραπάνω πιθανές πληροφορίες δίδονται επειδή αποτελούν εξαίρεση από τον «κανόνα». Αποκλίνουν από την έννοια του «κανονικού», του «φυσιολογικού», του «μέσου», του «συνηθισμένου» ανθρώπου. Η έννοια αυτή δεν περιορίζεται μόνο στα χαρακτηριστικά ενός ανθρώπου, συμπεριλαμβάνει και ολόκληρο το φάσμα της προσωπικότητας και της συμπεριφοράς του.

. Ο μέσος, ο κανονικός, ο συνηθισμένος άνθρωπος χαρακτηρίζεται και από ολόκληρο το φάσμα των αντιλήψεων, συμπεριφορών που θεωρούνται συνηθισμένες, αναμενόμενες και αποδεκτές από την πλειονότητα των πολιτών.

Ο μέσος πολίτης δεν υπάγεται στις εξαιρέσεις, αλλά στον κανόνα. Ο «μέσος Έλληνας» για παράδειγμα, ένας «κανονικός» άνθρωπος, δεν είναι μουσουλμάνος, δεν είναι ομοφυλόφιλος, δεν είναι τσιγγάνος, δεν είναι άτομο με αναπηρία, αλλά δεν είναι και πολύ πλούσιος, δεν είναι υπερβολικά όμορφος, δεν είναι καθηγητής πανεπιστημίου. Ο μέσος Έλληνας θεωρείται ότι είναι υγιής, δεν πετάει πέτρες σε πορείες, δεν πηγαίνει κάθε Κυριακή στην εκκλησία, ψηφίζει ένα από τα δύο μεγάλα κόμματα, αλλά και πολλά άλλα χαρακτηριστικά που δεν μας προκαλούν ιδιαίτερη εντύπωση, είτε θετική είτε αρνητική. Θεωρείται ότι έχει μία συνηθισμένη συμπεριφορά. Όσο ένας άνθρωπος αποκλίνει από το μέτρο του «κανονικού» τόσο είναι διαφορετικός, τόσο είναι «ασυνήθιστος».

Όταν συναντήσουμε έναν άνθρωπο για πρώτη φορά, αυτομάτως τίθεται σε λειτουργία ένας «μηχανισμός αξιολόγησης». Περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά, ελέγχουμε την εμφάνιση, το ντύσιμο, τον τρόπο επικοινωνίας του, τις πληροφορίες που μας αποκαλύπτει για τον εαυτό του, όπως και άλλα χαρακτηριστικά που μπορούμε να συλλέξουμε από την πρώτη επαφή μαζί του. Προχωρούμε σε μία γρήγορη αποτίμηση όλων αυτών των στοιχείων και προσαρμόζουμε ανάλογα τη

στάση και την συμπεριφορά μας. Η πρωταρχική αξιολόγησή μας περιστρέφεται ανάμεσα στους εξής τρεις άξονες:

- **Η θετική απόκλιση** αφορά σ' όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που πλησιάζουν τα κυρίαρχα πρότυπα και προσεγγίζουν τις κυρίαρχες αξίες που έχουμε στο μυαλό μας.
- **Οι αρνητικές αποκλίσεις**, δηλαδή όσα χαρακτηριστικά θεωρούνται μη αποδεκτά σε μία κοινωνία και πλησιάζουν σε αρνητικά παραδείγματα που έχουμε στο μυαλό μας.
- **Μη κατατάξιμα στοιχεία:** Όταν συναντήσουμε έναν «ασυνήθιστο» άνθρωπο, ο οποίος δεν υπάγεται ούτε κατατάσσεται στα συστήματα αξιών που διαθέτουμε. Όπως για παράδειγμα, έναν άνθρωπο που προέρχεται από μία εξωτική χώρα και είναι ντυμένος με παραδοσιακή στολή. Αισθανόμαστε ότι είναι περίεργος, αλλά δεν μπορούμε να τον αξιολογήσουμε αρνητικά.

Όσο περισσότερα «θετικά» χαρακτηριστικά θεωρούμε ότι έχει ένας άνθρωπος τόσο πιθανό είναι να γίνει αποδεκτός από εμάς και τον κοινωνικό περίγυρο, όσο περισσότερα «αρνητικά» τόσο πιο πιθανό είναι να τον «αποφεύγουμε». Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι πάντοτε πρέπει να αναρωτιόμαστε «ποιοι είμαστε εμείς» που κάνουμε αυτή την αξιολόγηση. Αλλά ακόμα και αν είμαστε εμείς «ασυνήθιστοι» άνθρωποι, μπορούμε να αντιληφθούμε αν ένας άλλος άνθρωπος υπάγεται στον κανόνα ή στις εξαιρέσεις. Αν εμείς είμαστε αποφυλακισμένοι, για παράδειγμα, είναι βέβαιο ότι θα βλέπουμε διαφορετικά τους άλλους αποφυλακισμένους. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν αντιλαμβανόμαστε τι σημαίνει να είσαι αποφυλακισμένος για την υπόλοιπη κοινωνία.

Η έννοια του «μέσου», του «κανονικού» ανθρώπου, αποτελεί μία «κοινωνική κατασκευή». Δηλαδή έχει να κάνει με τις συλλογικές παραστάσεις που έχουμε για τον μέσο, τον κανονικό, τον συνηθισμένο άνθρωπο, και όχι για το ποιος είναι πραγματικά ο μέσος άνθρωπος, δηλαδή ο άνθρωπος που συναντάμε περισσότερο συχνά⁷ στην καθημερινότητά μας.

⁷ Για παράδειγμα, αν καλούμασταν να περιγράψουμε τον μέσο πολίτη στις Η.Π.Α, θα τον φανταζόμασταν λευκό, με κάποια οικονομική άνεση, αγγλοσαξωνικής καταγωγής, σχετικά συντηρητικό. Κι όμως αυτός ο άνθρωπος ανήκει στις πιο μικρές «μειονότητες» των Η.Π.Α. Ωστόσο,

1.3.2. Ο κοινωνικός στιγματισμός

Ας πάρουμε ένα παράδειγμα προσώπου για το οποίο τον αξιολογεί η κοινωνία ιδιαίτερα αρνητικά. Ας υποθέσουμε ότι αυτό συμβαίνει για έναν χρήστη Ηρωίνης. Ακόμα και αν εμείς προσωπικά προχωρούμε σε διαφορετική αξιολόγηση (π.χ. θεωρούμε ότι είναι απλά άρρωστος, ότι η κοινωνία συνολικά ευθύνεται για το πρόβλημά του κ.α.) πολύ δύσκολα θα τον καλέσουμε να πει έναν καφέ μαζί μας σε μία καφετέρια. Έτσι και το αποφασίσουμε τελικά, διαισθανόμαστε μία αδιόρατη πίεση από το περιβάλλον της καφετέριας για να φύγουμε. Αυτό είναι ένα απλό παράδειγμα για να κατανοήσουμε ότι τα άτομα που αξιολογούνται ιδιαίτερα αρνητικά από την κοινωνία, οδηγούν και εμάς στο να τους αποκλείουμε από την κοινωνική ζωή μας, ακόμα και αν δεν συμφωνούμε με τις κυρίαρχες αντιλήψεις της κοινωνίας. Αντιλαμβανόμαστε ότι το άτομο αυτό ότι είναι φορέας ενός **κοινωνικού στίγματος**⁸, που έχει ως βάση ένα αντικειμενικά αναγνωρίσιμο χαρακτηριστικό (χρήση ηρωίνης) που θεωρείται ιδιαίτερα αρνητικό από την κοινωνία. Ακόμα και αν τη δεδομένη στιγμή που θα πάμε για καφέ δεν βιώνει στερητικό σύνδρομο και μπορεί να επικοινωνήσει απόλυτα με το περιβάλλον, πολύ δύσκολα θα του το προτείνουμε.

Διαπιστώνουμε επομένως ότι για ορισμένες κατηγορίες χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων που θεωρούνται ιδιαίτερα αρνητικές από την κοινωνία, οι φορείς αποκλείονται από τις περισσότερες διαστάσεις της κοινωνικής ζωής, ακόμα και αν το χαρακτηριστικό της «μειονεξίας» τους δεν επηρεάζει τη συμμετοχή τους (βλ. Ainley et al, 1986, Jones, et al, 1984). Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με έναν φορέα του Η.Ι.Υ., αποκλείεται κατά κανόνα από το εργασιακό του περιβάλλον ενώ όλοι μας γνωρίζουμε ότι το Aids δεν μεταδίδεται από την καθημερινή επαφή μεταξύ των ανθρώπων. Ωστόσο, ένας εργοδότης αν είχε αυτή την πληροφορία, πολύ δύσκολα θα προσλάμβανε έναν άνθρωπο με αυτό το χαρακτηριστικό.

Κοινωνικός στιγματισμός είναι η επιβολή στα άτομα της ταυτότητας του «ελαττωματικού», που καθορίζει όχι μόνο τη στάση του κοινωνικού συνόλου απέναντί τους, αλλά και της ίδιας της εικόνας που έχουν τα άτομα για τον εαυτό τους (Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου, 1992: 350). Βασικό χαρακτηριστικό των στιγματισμένων ανθρώπων είναι ότι ο κοινωνικός περίγυρος τους καταλογίζει με

στις συλλογικές παραστάσεις, τόσο στις δικές μας όσο και των αμερικανικών πολιτών, είναι ο «μέσος πολίτης». Είναι η εικόνα του «αμερικανού πολίτη» που προβάλλεται στις περισσότερες αμερικάνικες ταινίες και διαφημίσεις.

⁸ Τα παλαιότερα χρόνια οι κατάδικοι στιγματιζόνταν στα χέρια ή στο μέτωπο με πυρακτωμένα σίδερα.

ευκολία και πρόσθετα αρνητικά χαρακτηριστικά και ιδιότητες, πέραν του γνωρίσματος για το οποίο στιγματίστηκαν. Το άτομο αυτό θεωρείται συχνά ως φορέας μίας ευρύτερης «ηθικής μόλυνσης». Έτσι σε μία κοινότητα ο εξαρτημένος από την Ηρωίνη είναι ο «υπ' αριθμόν ένα ύποπτος» σε υποψία κλοπής, σε περιπτώσεις βίας, αλλά και στη διάπραξη και άλλων εγκλημάτων. Υπάγεται στην κατηγορία «συνήθης ύποπτος». Όσο πιο απλοϊκή είναι η κοινότητα στην οποία ζει, τόσο μπορεί και να κατηγορηθεί ακόμα και για φαινόμενα στα οποία δεν υφίσταται ουδεμία λογική συσχέτιση (να θεωρήσουν ότι ο «θεός τους τιμωρεί» και γι' αυτό το λόγο, για παράδειγμα, υπάρχει παρατεταμένη περίοδος λειψυδρίας)..

Όπως αντιλαμβανόμαστε, η εικόνα του μέσου, του συνηθισμένου ανθρώπου, αποτελεί έναν γενικό άξονα της κοινωνικής αξιολόγησης. Τα χαρακτηριστικά που του αποδίδουμε είναι επιλεγμένα μέσα από ένα «πολιτισμικό πρίσμα ανάλυσης». Μέσα από αυτό το πρίσμα κρίνουμε και αξιολογούμε όχι μόνο φυσικά χαρακτηριστικά και ιδιότητες, αλλά και συμπεριφορές. Η επίδραση του πολιτισμού είναι τόσο έντονη που μπορεί να αξιολογήσουμε αρνητικά κάποιον άνθρωπο που δεν επιδεικνύει την «ορθή» την αναμενόμενη, συμπεριφορά⁹. Τα συστήματα αξιών του πολιτισμού σε κάθε δεδομένη κοινωνία και εποχή είναι το γενικό κριτήριο αποδοχής ενός ανθρώπου από τους συνάνθρωπούς του. Εφόσον αποκλίνει σημαντικά κάποιος από αυτό το ευρύ φάσμα αναμενόμενων και «λογικών» συμπεριφορών, τότε ο κοινωνικός περίγυρος τείνει να τον απομακρύνει και σε αρκετές περιπτώσεις να τον περιθωριοποιεί και να τον στιγματίζει.

1.4 Η οικονομική ανισότητα ως παράγοντας κοινωνικής περιθωριοποίησης

«Ένας φτωχός άνθρωπος, ακόμα και αν δεν έχει κάποιο άλλο «αρνητικό» κοινωνικό γνώρισμα, η κοινωνία των απομονώνει ή όχι»;

Οι περισσότεροι από εμάς θα απαντούσαν ανεπιφύλακτα «ναι». Ωστόσο **ένα άτομο δεν αποκλείεται από τους άλλους επειδή έχει χαμηλά εισοδήματα. Αλλά γιατί τα εισοδήματα που έχει δεν του επιτρέπουν να συμμετέχει στον «τρόπο**

⁹ Ένας Ιάπωνας μόλις την πρώτη στιγμή που μας γνωρίζει, μας δίνει κατευθείαν την επαγγελματική του κάρτα με τα στοιχεία, και τις ιδιότητές του. Για τον Γιαπωνέζικο πολιτισμό είναι πράξη ευγένειας, αλλά και πρακτικό ζήτημα για να γνωρίζεις ποιος είναι αυτός με τον οποίο μιλάς. Αν πράξει το ίδιο ένας Έλληνας, είναι πολύ πιθανό να τον θεωρήσουμε επιδειξιμανή, ή ότι έχει περιεργές σκοπιμότητες...

ζωής» των πολλών. Για παράδειγμα, αν κάποιος διαθέτει ένα πολύ χαμηλό εισόδημα το οποίο είναι αρκετό μόνο για να καλύψει τις βασικές του ανάγκες (φαγητό, στέγαση, ρουχισμός), δεν του περισσεύουν χρήματα για να συμμετέχει σε ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών εκδηλώσεων. Θα υπολογίσει ότι μία επίσκεψη σε ένα φιλικό περιβάλλον προϋποθέτει κάποιο δώρο και ότι θα πρέπει να δαπανήσει κάποια χρήματα τα οποία δεν διαθέτει. Για τον ίδιο λόγο περιορίζει ή αρνείται βραδινές εξόδους και κοινωνικές εκδηλώσεις που έχουν κάποιο κόστος. Επιπλέον, θα πρέπει να διαθέτει μία «αξιοπρεπή» ενδυμασία η οποία δεν θα γίνει στόχος ειρωνικών σχολίων. Διαπιστώνουμε ότι ακόμα και οι απλές, οι συνηθισμένες κοινωνικές δραστηριότητες προϋποθέτουν κάποια χρήματα και ότι τις περισσότερες φορές το ίδιο το άτομο αυτοαποκλείεται από την κοινωνική «ζωή των πολλών», καθώς αισθάνεται μειονεκτικά (βλ. και Λεχουρίτης, 2002), γιατί δεν μπορεί να ανταποκριθεί στον τρόπο ζωής που χαρακτηρίζεται «ως συνηθισμένος» από τους άλλους. Ο άνθρωπος αυτός υπολείπεται από την εικόνα του μέσου, του συνηθισμένου πολίτη που έχουμε στο μυαλό μας.

Οι περισσότεροι θα θεωρήσουμε ότι ο αποκλεισμός αυτού του ανθρώπου από την κοινωνία είναι καθαρά οικονομικός, αλλά στην ουσία είναι πολιτισμικός. Γιατί αν οι περισσότεροι άνθρωποι είχαν ανάλογα χαμηλές οικονομικές δυνατότητες, τότε η εικόνα του «μέσου πολίτη» θα ήταν διαφορετική¹⁰. Όπως και το αν είσαι πλούσιος ή φτωχός, δεν έχει να κάνει μόνον με το πόσα χρήματα έχεις εσύ, αλλά και πόσα έχουν οι άλλοι γύρω σου.

Η άνιση διανομή του πλούτου στις σύγχρονες κοινωνίες διαμορφώνει τις οικονομικές ανισότητες σε μία κοινωνία και κατά συνέπεια την ανισότητα συμμετοχής στον «τρόπο ζωής των πολλών». Διαμορφώνει τη λεγόμενη «κοινωνία των δύο τρίτων». Δηλαδή την κοινωνία στην οποία ο ένας στους τρεις ανθρώπους δεν έχει την οικονομική δυνατότητα να συμμετέχει στον τρόπο ζωής που θεωρείται ως συνηθισμένος.

Ιδιαίτερα στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, **η κουλτούρα του καταναλωτισμού** αποτελεί τη βάση ανάπτυξης μίας σειράς κοινωνικών αξιών και προτύπων. Διαμορφώνει σημαντικά την προσωπικότητά μας, αλλά και τους όρους

¹⁰ Στην Αθήνα της δεκαετίας του 60', στις λαϊκές συνοικίες, ο μέσος, ο συνηθισμένος πολίτης που ήταν αποδεκτός ήταν αυτός που φορούσε φτωχικά, αλλά καθαρά ρούχα. Σήμερα ακόμα και στις λαϊκές συνοικίες, όποιος φοράει φτωχικά ρούχα αισθάνεται ντροπή.

της ευτυχίας μας. Το «έχειν» παρά το «είναι», χαρακτηρίζει τον «επιτυχημένο» και κατ' επέκταση τον «ευτυχισμένο» άνθρωπο.

Τα κοινωνικώς κατασκευασμένα «πρότυπα της ευτυχίας» συνδέονται περισσότερο με τη μάρκα του αυτοκινήτου που διαθέτουμε, το ντύσιμό μας και τα άλλα υλικά αγαθά που αποκτούμε. Αισθανόμαστε όλο και περισσότερο ότι «ολοκληρώνουμε» την ταυτότητα και την προσωπικότητά μας με την αγορά ενός αυτοκινήτου, παρά με την ανάγνωση ενός βιβλίου. Όπως επισημαίνει ο σημειολόγος Umberto Eco, “ η διαφήμιση δεν ώθησε απλά τον κόσμο να θέλει, αλλά του είπε και τι να θέλει και τι είναι καλό να θέλει» (Eco, 1997: 154)

Κατά συνέπεια, οι οικονομικές δυνατότητες που έχουμε, όχι μόνο μας επιτρέπουν να συμμετέχουμε στη ζωή των πολλών, αλλά και να «οικοδομήσουμε ένα μέρος της προσωπικότητάς μας». Μία προσωπικότητα που αισθανόμαστε ότι θα είναι περισσότερο αποδεχτή από τους άλλους. Σήμερα επομένως, οι οικονομικές δυνατότητες αποτελούν καθοριστική παράμετρο για την ενσωμάτωση μας στην κοινωνία. Αφενός μας επιτρέπουν να «χρηματοδοτήσουμε» την συμμετοχή μας στην κοινωνική ζωή, αφετέρου η καταναλωτική μας δραστηριότητα αποτελεί ένα βασικό κριτήριο αναγνώρισης και αποδοχής από τους άλλους.

1.5 Η διαδικασία αποκλεισμού ενός ανθρώπου από την κοινωνία

Όλοι μας επομένως χαρακτηριζόμαστε από μία σειρά φυσιο-λογικών χαρακτηριστικών και αντικειμενικών γνωρισμάτων και ιδιοτήτων που είναι αντιληπτά από τους άλλους ανθρώπους. Όσα απ' αυτά υπάγονται στους «γενικούς κανόνες αξιολόγησης» που επικρατούν σε μία κοινωνία, διαμορφώνουν γενικά και την εικόνα που έχουν οι άλλοι για εμάς. Το μέγεθος και η ένταση του αποκλεισμού μας από την κοινωνία καθορίζεται από τις εξής διαστάσεις:

Στο σύνολο των γνωρισμάτων που μας χαρακτηρίζουν και θεωρούνται αρνητικά από την κοινωνία. Για παράδειγμα, ένας άνθρωπος που έχει δηλώσει ότι είναι ομοφυλόφιλος (κάτι που ακόμα θεωρείται αρνητικό χαρακτηριστικό στην ελληνική κοινωνία), αποκλείεται από αρκετούς ανθρώπους που δεν θα ήθελαν να έχουν έναν ομοφυλόφιλο στην παρέα τους ή στην εργασία τους. Αν αυτός ο άνθρωπος είναι και αποφυλακισμένος, τότε μιλάμε για δύο αρνητικά γνωρίσματα που

τον χαρακτηρίζουν. Αν μπορούσαμε να τα αθροίσουμε, θα διαπιστώναμε ότι είναι ακόμα πιο δύσκολο να γίνει αποδεκτός από τους άλλους ανθρώπους.

Εξαρτάται από την ποιότητα και την ένταση της αξιολόγησης ενός γνωρίσματος από την κοινωνία. Όπως διαπιστώσαμε στην άσκηση, η κοινωνία δεν αξιολογεί θετικά ή αρνητικά με την ίδια ένταση όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματά μας. Το μέγεθος του αποκλεισμού εξαρτάται δηλαδή από το πόσο «κακό» θεωρεί η κοινωνία ένα γνώρισμα. Είναι, για παράδειγμα, περισσότερο πιθανό να κάνουμε παρέα ή να προσλάβουμε στη δουλειά μας έναν αποφυλακισμένο που κάποτε έκλεψε, παρά έναν αποφυλακισμένο για εμπόριο ναρκωτικών ουσιών.

Έχουμε να κάνουμε επομένως με δύο επίπεδα ανάλυσης:

A) Το επίπεδο του αντικειμενικού γνωρίσματος ως βάση: Τα φυσικά και τα επίκτητα χαρακτηριστικά και ιδιότητες ενός ανθρώπου (όπως φύλο, επίπεδα σωματικής και ψυχικής, υγείας, οικονομική κατάσταση, σεξουαλικές προτιμήσεις, συμπεριφορές κ.α.) που οδηγούν σε αποκλεισμό από ορισμένες προσωπικές ή κοινωνικές δραστηριότητες.

B) Το επίπεδο της υπερδομής. Δηλαδή το ποιες αντιλήψεις, πρότυπα και στάσεις που κυριαρχούν στην κοινωνία και αμβλύνουν ή μεγεθύνουν τις δυνατότητες και τις ευκαιρίες για την κοινωνική συμμετοχή ενός ανθρώπου. Αυτό το επίπεδο αναφέρεται στην ουσία στο παραμορφωτικό, στο πολιτισμικό πρίσμα ανάλυσης που δημιουργείται στις συλλογικές συνειδήσεις και συντηρεί, αναπαράγει ή και εντείνει τον αποκλεισμό ατόμων και ομάδων από την κοινωνία (Ζάννης, 2002: 76).

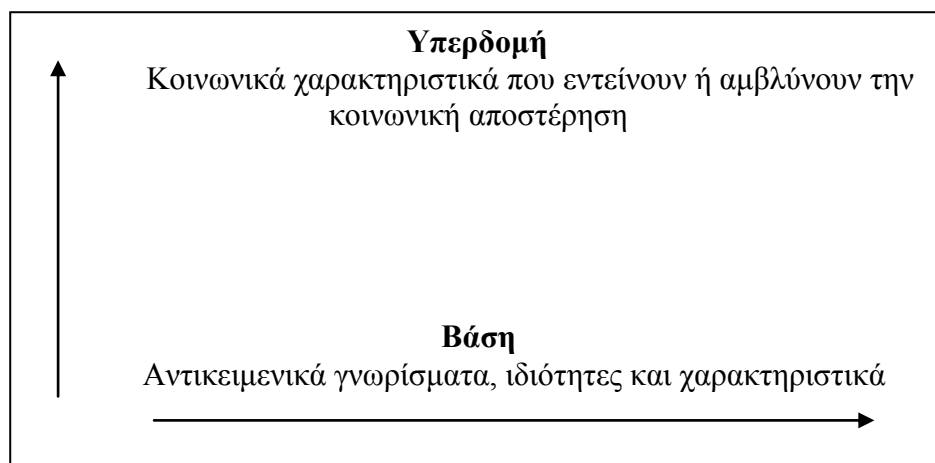
Ο συνδυασμός αυτών των δύο επιπέδων καθορίζει και το βαθμό της κοινωνικής αποστέρησης ως μία **κάθετη σχέση**, που ξεκινά από τη βάση και φτάνει στην υπερδομή.

Παράδειγμα:

ΒΑΣΗ: Ένας άνεργος δεν διαθέτει αρκετά χρήματα για να συμμετάσχει ισότιμα στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Δηλαδή η έλλειψη χρημάτων τον αποκλείει από το να αγοράσει αγαθά και υπηρεσίες, που μπορεί να αγοράσει κάποιος ο οποίος διαθέτει εργασία. Αυτό σημαίνει ότι αποκλείεται από δραστηριότητες ακριβώς λόγω της έλλειψης χρημάτων.

ΥΠΕΡΔΟΜΗ: Ο άνεργος όμως συχνά χαρακτηρίζεται και ως «τεμπέλης», «άχρηστος», «αποτυχημένος» κ.α. Αυτές είναι κοινωνικές αντιλήψεις που «χτίζονται» από την κοινωνία, σύμφωνα πάντοτε με τα κυρίαρχα πρότυπα και αξίες.

Είναι χαρακτηρισμοί που μεγεθύνουν την έκταση αποκλεισμού ενός ανέργου. Γιατί, για παράδειγμα, αν ένας εργοδότης διακρίνει ότι κάποιος έχει πολύ καιρό να δουλέψει, θα αναρωτηθεί «για ποιον λόγο»... Και είναι πιθανό να σκεφτεί τους παραπάνω «κοινωνικούς χαρακτηρισμούς» και να θεωρήσει ότι ο άνθρωπος αυτός δεν θα είναι καλός εργαζόμενος για να τον προσλάβει.

Ανάλογα με την ένταση και το είδος που βιώνει κάποιο άτομο είναι πιθανό να υπαχθεί και σε άλλες κατηγορίες αποκλεισμού. Διαμορφώνεται δηλαδή μία **οριζόντια σχέση**.

Παράδειγμα: Ένας μακροχρόνια άνεργος, ο οποίος δεν διαθέτει χρήματα για να ζήσει, είναι πιθανό να αναγκαστεί να κλέψει κάποια στιγμή. Αν τον συλλάβουν τότε «αποκτά» και άλλο ένα αρνητικό κοινωνικό γνώρισμα, πιο έντονα στιγματισμένο από αυτό του «άνεργου». Κατά συνέπεια, όταν αποφυλακιστεί, ένας εργοδότης πολύ πιο δύσκολα θα τον προσλάβει. Γιατί όχι μόνο θα σκεφτεί «μήπως δεν είναι ικανός ως εργαζόμενος», αλλά και θα διστάσει να προσλάβει «έναν κλέφτη». Ο άνθρωπος αυτός βγαίνει στο περιθώριο της κοινωνίας και είναι πλέον ακόμα πιο δύσκολο να αποκτήσει μία θέση εργασίας για να ενταχθεί στον κόσμο των «πολλών».

1.6 Η αναπαραγωγή των κοινωνικών διακρίσεων και των κοινωνικών ανισοτήτων

Για να γίνει, επομένως, κάποιος αποδεκτός από την υπόλοιπη κοινωνία, θα πρέπει να πληροί ορισμένους όρους και κριτήρια:

- **Να μη χαρακτηρίζεται από φυσικά γνωρίσματα, ιδιότητες και συμπεριφορές που αξιολογούνται αρνητικά από την κοινωνία.**
- **Αλλά και να έχει την οικονομική δυνατότητα να συμμετέχει στον τρόπο ζωής των περισσότερων ανθρώπων.**

Οι κοινωνικές αξίες και τα κυρίαρχα πρότυπα σε μία κοινωνία, όπως και οι αρνητικές αντιλήψεις, συχνά μεταβάλλονται. Αλλά πρόκειται συνήθως για μία μακροχρόνια και πολυπαραγοντική διαδικασία. Γιατί στις περισσότερες περιπτώσεις δεν πρόκειται για μία επιφανειακή εντύπωση που εκφράζει η κοινή γνώμη, αλλά για βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις που καλλιεργούνται για αρκετά χρόνια. Και οι αντιλήψεις αυτές συντηρούνται και από άλλα χαρακτηριστικά της δομής των σύγχρονων κοινωνιών.

Καθοριστικό ρόλο για τη διατήρηση ή τη μεταβολή των προτύπων και αξιών έχει ο **τρόπος που μεταβιβάζονται οι γνώσεις και οι πληροφορίες σε μία κοινωνία**. Πριν από τριάντα χρόνια στην Ελλάδα, οι αξίες, τα πρότυπα, οι αποδεκτές συμπεριφορές και γενικότερα όλες οι κυρίαρχες αντιλήψεις «διδάσκονταν» κυρίως από την οικογένεια, το σχολείο και την εκκλησία. Σήμερα σ' αυτούς τους θεσμούς κοινωνικοποίησης θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και την τηλεόραση. Το τι είναι «σωστό» και τι λάθος, τι είναι «ανώτερο» ή «κατώτερο» διδάσκεται σήμερα με μεγαλύτερη «αποτελεσματικότητα» από τα Μ.Μ.Ε.¹¹ παρά από το σχολείο.

¹¹ Ένα παράδειγμα για το πώς δημιουργούνται οι κοινωνικές διακρίσεις από τα Μ.Μ.Ε. θα μπορούσε να είναι το θέμα των αλβανών μεταναστών στη χώρα μας. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, μετέδιδαν περιπτώσεις εγκληματικής συμπεριφοράς των αλβανών μεταναστών. Ωστόσο, οι πληροφορίες που λαμβάναμε για τη ζωή τους στην Ελλάδα, αφορούσαν σχεδόν αποκλειστικά σε αρνητικές ειδήσεις και πολύ σπάνια σε κάποιες θετικές. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα η μεγάλη πλειονότητα των ελλήνων πολιτών να αξιολογήσει αρνητικά το αντικειμενικό γνώρισμα «αλβανός» και να γίνει στη συλλογική μας συνείδηση σχεδόν ταυτόσημο με την έννοια «εγκληματίας». Τα Μ.Μ.Ε. αξιολόγησαν ότι οι αρνητικές ειδήσεις που μετέδιδαν ήταν σημαντικές για να πληροφορούν το κοινό, αλλά διαπίστωσαν ότι και το κοινό τους ενδιαφερόταν γι' αυτές τις πληροφορίες. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των ιδιωτικών καναλιών στην Ελλάδα οδήγησε σε όλο και μεγαλύτερες υπερβολές στην ενημέρωση, με στόχο να αποσπάσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μερίδιο στην τηλεθέαση. Το αποτέλεσμα ήταν να διαμορφωθεί αρνητική εντύπωση στην κοινή γνώμη, απορρίπτοντας έναν αλβανό μετανάστη πριν ακόμα διαπιστώσουμε αν είναι «καλός άνθρωπος» ή όχι.

Αλλά και το τι «διδασκόμαστε» δεν έχει να κάνει μόνο με τη μετάδοση της γνώσης και της πληροφορίας, αλλά και με το ποιος είναι αυτός που μας τη μεταβιβάζει. Εξαρτάται από το κύρος, την κοινωνική αναγνώριση, το πόσο πειστικά μεταβιβάζει τα μηνύματά του, αλλά και πόσο συχνά. Στις σύγχρονες κοινωνίες με τις άπειρες πληροφορίες και γνώσεις που παράγονται κάθε δευτερόλεπτο σ' ολόκληρο τον κόσμο, τα Μ.Μ.Ε. έχουν αναγκαστικά αναλάβει το ρόλο της επιλογής και της αξιολόγησής τους, ώστε να τις διαθέσουν μαζικά στο κοινό. Λαμβάνουμε γνώση, επομένως, για ένα πολύ μικρό μέρος των ειδήσεων και πληροφοριών για πράγματα που συμβαίνουν κάθε στιγμή σ' ολόκληρο τον κόσμο. Η επιλογή τους εξαρτάται από τι θέλουμε να ακούσουμε, δηλαδή το ποιες γνώσεις και πληροφορίες είναι ενδιαφέρουσες για εμάς, αλλά και από τα ιδιαίτερα κριτήρια επιλογής αυτών που έχουν αναλάβει την ενημέρωσή μας¹².

Επιπλέον, η ταχύτητα της ενημέρωσης σήμερα είναι τόσο υψηλή, που συχνά δεν έχουμε τη δυνατότητα να σκεφτούμε και να αναλύσουμε τις πληροφορίες που μας παρέχονται, με αποτέλεσμα να τις δεχόμαστε σε μεγάλο βαθμό άκριτα. Έτσι, συχνά διαμορφώνουμε αντιλήψεις, στάσεις και γνώμες, χωρίς αυτές να διαμορφώνονται από την προσωπική μας εμπειρία και χωρίς να γνωρίζουμε όλες τις πλευρές και διαστάσεις της πληροφορίας που μας παρέχεται, αλλά και χωρίς να τις επεξεργαζόμαστε νοητικά για να καταλήξουμε σ' ένα λογικό συμπέρασμα.

Οι αρνητικές αντιλήψεις που διαμορφώνονται για άτομα και ομάδες στην κοινωνία έχουν συχνά και την οικονομική τους όψη. Σ' ολόκληρη την ιστορία της δουλείας διακρίνουμε ότι οι αφέντες θεωρούσαν τους δούλους ως «κατώτερους ανθρώπους», «χαμηλότερης νοημοσύνης», «βάρβαρους» κ.α. Κατά συνέπεια ήταν «φυσιολογικό να υπηρετούν τους ανώτερους αφέντες τους», και οι αφέντες ήταν «φυσιολογικό» να τους εκμεταλλεύονται....

Το ότι δεν υπάρχει ίση αντιμετώπιση της γυναίκας σε σχέση με έναν άνδρα στην αγορά εργασίας ή ότι συχνά δεν αμείβονται με το ίδιο ποσό για την ίδια εργασία, δεν έχει να κάνει μόνο με το παλαιό στερεότυπο «ότι ο άνδρας είναι πιο άξιος από μία γυναίκα», αλλά και με οικονομικές διαστάσεις. Το φεμινιστικό και το αντιρατσιστικό κίνημα που αναπτύχθηκαν τις δεκαετίες του '60 και του '70 απέδειξαν ότι αυτά τα στερεότυπα υπέκρυπταν σχέσεις οικονομικής εκμετάλλευσης.

¹² Τα κριτήρια έχουν να κάνουν συχνά και με τα ιδιαίτερα συμφέροντα όσων έχουν τη δύναμη να μας μεταβιβάζουν πληροφορίες μέσα από τα Μ.Μ.Ε. Σύμφωνα με ορισμένους διανοητές, τα Μ.Μ.Ε. είναι ένας «μηχανισμός ελέγχου της σκέψης» των πολιτών (βλ. Chomsky, 1999).

Η κοινωνία, γενικότερα, μέσα από τους θεσμούς και μηχανισμούς κοινωνικοποίησης αναπαράγει την οικονομική ανισότητα εις βάρος των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων. Για παράδειγμα, έχει αποδειχτεί θεωρητικά και εμπειρικά ότι το σχολείο μέσα από τη λειτουργία του αναπαράγει τις κοινωνικές ανισότητες (βλ ενδεικτικά Φραγκουδάκη, 1985, Μυλωνάς, Τζανή, 1988, Μάνεσης, 1996). Οι φτωχές οικογένειες πολύ πιο δύσκολα θα καταφέρουν να χρηματοδοτήσουν την εκπαίδευση των παιδιών τους, και ιδιαίτερα για σπουδές υψηλού επιπέδου, ώστε να έχουν πιθανότητες να ανελιχθούν αργότερα σε υψηλά αμειβόμενες θέσεις. Το σχολείο, όπως και άλλοι θεσμοί σε μία κοινωνία, συντηρούν και αναπαράγουν τις οικονομικές ανισότητες και δεν επιτρέπουν στους περισσότερους να κινηθούν ανοδικά στην κοινωνική πυραμίδα. Όπως σημειώνει ο Giddens: « ακόμα και σήμερα, ο πιο σίγουρος τρόπος για να γίνεις πλούσιος...είναι να γεννηθείς πλούσιος» (Giddens, 2004: 373).

1. 7 Η έννοια του Κοινωνικού αποκλεισμού

Από τις προηγούμενες παραγράφους διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν κάποια χαρακτηριστικά, ιδιότητες και συμπεριφορές οι οποίες κρίνονται αρνητικά από την κοινωνία, βάσει του κυρίαρχου πολιτισμικού συστήματος αξιών και έχουν ως αποτέλεσμα ορισμένα άτομα και κοινωνικές κατηγορίες να απομακρύνονται και να απομονώνονται από ποικίλες διαστάσεις της ζωής «των πολλών». Λειτουργεί δηλαδή ένας πολυσύνθετος μηχανισμός που τοποθετεί πολλούς συνανθρώπους μας στο «περιθώριο» της κοινωνίας. Η περιθωριοποίηση αυτή δεν έχει προσωρινό χαρακτήρα. Γιατί τους παρέχονται περιορισμένες δυνατότητες για να εισέλθουν ή να επανέλθουν και να ενταχθούν ισότιμα στο κοινωνικό σύνολο. Αυτό το φαινόμενο ονομάζεται «κοινωνικός αποκλεισμός».

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» προέρχεται από τη Γαλλία και εμφανίστηκε για πρώτη φορά τη δεκαετία του '60 (βλ. Πετράκη 1998). Η πατρότητα του όρου αποδίδεται στον Rene Lenoir, ο οποίος τον χρησιμοποίησε σε ένα γνωστό κείμενό του με τίτλο: "Les exclus, un francais sur dix". Πρωτοεμφανίστηκε σε μία περίοδο οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας της Γαλλίας, στην οποία ωστόσο ένα μέρος του πληθυσμού παρέμενε στο περιθώριο της κοινωνίας, αποκλεισμένο από τη διανομή του αυξανόμενου πλούτου. Την περίοδο εκείνη ο όρος «αποκλεισμός» δεν

ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος και αφορούσε κυρίως στο πρόβλημα της φτώχειας (Παπαδοπούλου, 2002).

Η γενίκευση της χρήσης του όρου οφείλεται σε ανώτατα στελέχη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Νούτσος, 1998) και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε επίσημο κείμενο το 1989, ύστερα από την απόφαση του Συμβουλίου των Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων, την ίδια περίοδο που υιοθετήθηκε ο Κοινωνικός Χάρτης (βλ. Καβουνίδη, 1996).

Ως έννοια, παραπέμπει στην αναπαράσταση της κοινωνίας ως ενός χώρου, στα όρια της οποίας υπάρχει μία διαχωριστική γραμμή που επιμερίζει τους πολίτες σε ενταγμένους (μέσα σ' αυτήν) ή αποκλεισμένους (έξω απ' αυτήν) (Μυλωνά και Μάνεση, 1996, Πετράκη, 1998, Παπαδοπούλου, 2002). Ο διαχωρισμός αυτός είναι νοητός. Δηλαδή δεν υπάρχουν σαφή όρια που να χαρακτηρίζουν επακριβώς ποιος θεωρείται ότι είναι μέσα και ποιος είναι απ' έξω. Ωστόσο, έχει έναν συμβολικό χαρακτήρα που υποδηλώνει ότι όσοι «βρίσκονται απ' έξω» δεν μπορούν εύκολα να εισαχθούν μέσα σ' αυτήν. Ότι υφίστανται, δηλαδή, κάποια εμπόδια που παρά τη θέλησή των ίδιων των ανθρώπων, δεν μπορούν να τα υπερπηδήσουν.

Δεν υπάρχει μία συνεκτική και ολοκληρωμένη θεωρία για τον κοινωνικό αποκλεισμό και γι' αυτό το λόγο δεν αποτελεί μία ξεχωριστή θεωρητική έννοια, αλλά αποτέλεσμα άλλων αποκλεισμών που δημιουργούνται σε επιμέρους διαστάσεις της κοινωνικής και οικονομικής ζωής (Πετράκη, 1998)

Οι τρεις άξονες λειτουργίας του κοινωνικού αποκλεισμού, σύμφωνα με τον Serge Paguam είναι οι εξής:

α) Αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων. Οι κοινωνικές ανισότητες εμφανίζονται σχεδόν σε όλες τις διαστάσεις της κοινωνικής ζωής: Σε σχέση με τη μόρφωση, το φύλο, τη φυλή, το εισόδημα, το επίπεδο διαβίωσης κ.λπ. Αποτελούν τους προσδιοριστικούς παράγοντες που είτε αποκλείουν κοινωνικές κατηγορίες και πρόσωπα, είτε τα εντάσσουν, και τα κάνουν αποδεκτά.

β) Η απώλεια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο κοινωνικός αποκλεισμός ερμηνεύεται και ως παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημόσιων αγαθών. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων κοινωνικών κατηγοριών αποτελούν τροχοπέδη όχι μόνο για την άσκηση των δικαιωμάτων αυτών, αλλά και αιτίες για την άγνοια της ύπαρξής τους. Συνεπώς δεν ασκούνται τα κατοχυρωμένα δικαιώματα, οι επιλογές και ελευθερίες που τους προσφέρονται,

σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που να μπορούμε να ισχυριστούμε ότι όλα αυτά έχουν απολεσθεί στην πράξη. Τα δικαιώματα υφίστανται εφόσον είναι δυνατόν να ασκηθούν χωρίς οποιουσδήποτε φραγμούς και περιορισμούς (βλ. και Room, 1992, Marshall and Bottomore, 1995, Rodger, 1995)

Γ) Η χαλάρωση και η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού. Ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί και άμεση απόρροια της έλλειψης κοινωνικής συνοχής της σύγχρονης ατομοκεντρικής κοινωνίας. Όσο οι κοινωνικοί δεσμοί είναι ισχυροί τόσο πιο απίθανο είναι κάποιος να βιώσει αισθήματα κοινωνικής αποστέρησης. Η οικογένεια και τα συγγενικά δίκτυα προηγούμενων εποχών αποτελούσαν τη δικλίδα ασφαλείας ότι τα μέλη της θα προστατεύονταν στο πλαίσιο τους, θα έβρισκαν φροντίδα και υποστήριξη. Η αποβολή από αυτές ήταν στοιχείο στιγματισμού και περιθωριοποίησης, αλλά εξαρτιόταν κυρίως από το ίδιο το πρόσωπο αν ήθελε να απομακρυνθεί. Συνεπώς, το μέγεθος του κοινωνικού αποκλεισμού συναρτάται άμεσα και από το επίπεδο και την ποιότητα των κοινωνικών σχέσεων, καθώς και από την ύπαρξη αλληλεγγύης που επιδρά ως προστατευτικό δίχτυ ενάντια στον κοινωνικό αποκλεισμό (Βλ. Παπαδοπούλου, 2002).

Όπως αντιλαμβανόμαστε, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού είναι αποτέλεσμα κοινωνικών ανισοτήτων οι οποίες είναι υπαρκτές σ' όλες τις κοινωνίες και σ' όλες τις εποχές. Το να θέτουμε ως στόχο την ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους είναι μάλλον ουτοπικό. Η ισότητα είναι αποτέλεσμα σύγκρισης ανάμεσα σε ανθρώπους που έχουν τις ίδιες δυνατότητες και τις ίδιες ανάγκες. Πως είναι δυνατόν να αντιμετωπίσουμε ως «ίσους», ανθρώπους ανόμοιους και διαφορετικούς; Είναι σαν να συγκρίνουμε δύο αθλητές ταχύτητας, ο ένας που τρέχει με τα πόδια και ο άλλος επάνω σε αναπηρικό αμαξίδιο.

Για να υπάρξει ισότητα θα πρέπει να παραβλέψουμε τις διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους. Κατά συνέπεια, η ισότητα δεν είναι «φυσιο-λογική ως έννοια», όπως και ανάμεσα στους ανθρώπους είναι άτοπη. Η ισότητα είναι νοητή ανάμεσα σε ομοίους και όχι σε διαφορετικούς ανθρώπους.

Η έννοια της ισοτιμίας, ωστόσο βασίζεται ακριβώς στη διαφορετικότητα. Αποδεχόμαστε ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν διαφορετικής φύσης και έντασης ανάγκες, αλλά και διαφορετικές δεξιότητες, δυνατότητες και ικανότητες. Η έννοια της ισοτιμίας είναι η ρεαλιστική συναίσθηση ότι ο καθένας ξεχωριστά μπορεί να προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο εξίσου σημαντικές υπηρεσίες που ικανοποιούν

διαφορετικής φύσης βιολογικές και κοινωνικές ανάγκες. Ένας χειρουργός για να πραγματοποιήσει μία λεπτή χειρουργική επέμβαση χρειάζεται και το ρεύμα για να λειτουργήσουν τα ιατρικά μηχανήματα. Δηλαδή έχει την ανάγκη των υπηρεσιών των ηλεκτρολόγων για να πετύχει στην αποστολή του... Αλλιώς δεν θα τα κατάφερνε. Ποιες λοιπόν επαγγελματικές δεξιότητες έχει μεγαλύτερη ανάγκη ο ασθενής που χειρουργείται;

Κάθε άνθρωπος όταν βιώνει κάποιες ανεπάρκειες και φυσικούς περιορισμούς, συνήθως αναπτύσσει άλλες δεξιότητες και ταλέντα. Η έννοια της ισοτιμίας αναφέρεται στο σεβασμό απέναντι σε κάθε άνθρωπο, ο οποίος ανάλογα με τις ιδιαίτερες δυνατότητες, ικανότητες και ιδιότητες που διαθέτει συμβάλλει ή δύναται να συμβάλλει σημαντικά προς όφελος της κοινωνίας.

Η έννοια της ισοτιμίας ίσως είναι η πιο ρεαλιστική βάση για να καταπολεμήσουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό, με σεβασμό πάντοτε στη διαφορετικότητα.

Σύνοψη

Κάθε άνθρωπος έχει ορισμένα ιδιαίτερα φυσικά ή επίκτητα χαρακτηριστικά και ιδιότητες τα οποία τον διαφοροποιούν από τους άλλους, αλλά και τον ευνοούν ή τον περιορίζουν από ορισμένες φυσικές ή κοινωνικές δραστηριότητες. Πολλά χαρακτηριστικά και οι ιδιότητες, όμως, αξιολογούνται θετικά ή αρνητικά από τους άλλους ανθρώπους, βάσει των γενικότερων αντιλήψεων, αξιών και προτύπων που κυριαρχούν στην κοινωνία στην οποία ζει. Ένας βασικός νοητός άξονας αξιολόγησης είναι η εικόνα που έχουμε για τον «μέσο» τον «συνηθισμένο» άνθρωπο. Όσα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και ιδιότητες αξιολογούνται ότι θεωρούνται «κατώτερα» από αυτόν τον μέσο όρο, η κοινωνία τα αξιολογεί συνήθως ως αρνητικά. Όσο πιο αρνητικά θεωρούνται, τόσο περισσότερο ο άνθρωπος-φορέας τους είναι λιγότερο αποδεκτός από τους άλλους, τόσο κοινωνία τείνει τον απομονώνει και τον περιθωριοποιεί. Ο κοινωνικός αποκλεισμός θεωρείται το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας, δηλαδή όταν κάποιος άνθρωπος περιθωριοποιείται από τους άλλους βάσει ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων του, αλλά και είναι δύσκολο να επανενταχθεί ισότιμα και να γίνει αποδεκτός ξανά από τους άλλους. Είναι σαν να έχει περάσει τη νοητή γραμμή που διαχωρίζει τους «εντός» της κοινωνίας, δηλαδή αυτών

που είναι γενικά αποδεκτοί από τους άλλους, και των «εκτός» της κοινωνίας, αυτών που έχουν αποκλειστεί «έξω» από αυτήν.

Η διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού είναι σύνθετη και πολυδιάστατη. Θεωρείται ως αποτέλεσμα επιμέρους κοινωνικών και οικονομικών αποκλεισμών που μπορεί να βιώνει ένας άνθρωπος και μπορεί να είναι πολύ διαφορετικής φύσης μεταξύ τους, ωστόσο έχουν κοινή κατάληξη: Τον οδηγούν στο περιθώριο της κοινωνίας. Η αναπαραγωγή των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού οφείλεται σε μία σειρά από θεσμούς που συντηρούν τις κοινωνικές αντιλήψεις και διαμορφώνουν πρότυπα και αξίες σε μία κοινωνία, αλλά και θέτουν εμπόδια στην απόκτηση ιδιοτήτων και νέων χαρακτηριστικών που θα τους επιτρέψουν να ενταχθούν ισότιμα στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Ειδικά στις σύγχρονες κοινωνίες που η κοινωνική αναγνώριση, η επιτυχία και η ευτυχία εξαρτάται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τις «καταναλωτικές δυνατότητες» των ανθρώπων, ο παράγοντας «φτώχεια» αποτελεί μία από τις κύριες αιτίες κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι κατευθύνσεις για την καταπολέμηση του αποκλεισμού, από κοινωνιοκεντρική άποψη, θα πρέπει να είναι η αποδοχή της διαφορετικότητας των ανθρώπων, η ισοτιμία στην αντιμετώπισή τους, η καταπολέμηση των κοινωνικών διακρίσεων, αλλά και η παροχή ευκαιριών σ' όλους τους ανθρώπους για να συμβάλλουν ανάλογα με τις δυνατότητές τους στην κοινωνία, διεκδικώντας «το μερίδιο της ευτυχίας» που τους αντιστοιχεί.

Ο συγγραφέας

Ο Παναγιώτης Ζάννης έχει σπουδάσει Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνική Ανθρωπολογία και είναι Διδάκτωρ του τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Είναι ιδρυτικό μέλος και Πρόεδρος της Μ.Κ.Ο. Κοινωνικής Παρέμβασης και Σχεδιασμού «Αθηνά». Έχει δημοσιεύσει κείμενα σε επιστημονικά περιοδικά, σε συλλογικούς τόμους, καθώς και εισηγήσεις σε εγχώρια και διεθνή επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, και έχει διατελέσει υπεύθυνος εμπειρικών κοινωνικών ερευνών. Διδάσκει Τρίτο Τομέα, Σχεδιασμό Κοινωνικής Πολιτικής, Κοινωνιολογία, Διοίκηση Μ.Κ.Ο. και Οργανισμών Κοινωνικής Πολιτικής στην Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, σε Τ.Ε.Ι και σε μεταπτυχιακά προγράμματα σπουδών. Εργάζεται παράλληλα ως επιστημονικός σύμβουλος, εμπειρογνώμονας και υπεύθυνος επιστημονικών προγραμμάτων στα ανωτέρω επιστημονικά πεδία. Επικοινωνία: pzannis@athena-net.gr

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Ainley, S.C., et al, (eds) (1986), *The Dilemma of Difference*, Plenum Press
- Balandier, G., (1990), *Πολιτική Ανθρωπολογία*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Chomsky, N. (1999), *Η Βιομηχανία Κατασκευής Υπηκόων*, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος
- Clastres, P. (1992), *Η Κοινωνία Ενάντια στο Κράτος*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Clastres, P. (1999), *Εξουσία και ελευθερία στις πρωτόγονες κοινωνίες*, Αθήνα: Ελεύθερος Τύπος
- Eco, U., (1997), *Η Σημειολογία στην Καθημερινή Ζωή*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη: Α. Μάλλιαρης- Παιδεία Α.Ε.
- Elias, N., (1996), *Η Διαδικασία του Πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Giddens, A. (2002), *Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Gutenberg
- Jones, E.E., et al (eds) (1984), *Social Stigma. The Psychology of Marked Relationships*, Freeman and Company
- Mashall, T.H., Bottomore T., (1995), *Η Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, Αθήνα: Gutenberg
- Rodger, G. (1995), "What is Special about a Social Exclusion Approach", in Rodgers et al (eds), *Social Exclusion, Rhetoric, Reality, Responses*, International Institute for Labor Studies, Geneva: ILO Publications
- Room, G. (1992), *Observatory of National Policies to Combat Social Exclusion*, Commission of the European Communities, Directorate General V, Brussels
- Segall., M., et al (1996), *Διαπολιτισμική Ψυχολογία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Ζάννης, Π., (2002), «Ο Ρόλος των Ανθρωπιστικών Οργανώσεων του Τρίτου Τομέα στην Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού», *πρακτικά του τριήμερου συνεδρίου για τον Κοινωνικό Αποκλεισμό*, Επιμορφωτικός Οργανισμός «Αθηνά», Αθήνα: Αρμός, σ.σ. 73-84
- Καβουνίδη, Τ. (1996), «Κοινωνικός Αποκλεισμός: Έννοια, Κοινοτικές Πρωτοβουλίες, Ελληνική Εμπειρία και Διλήμματα Πολιτικής», στο Δ. Καραντίνος et al (επιμ.), *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια Θέματα και Προσδιορισμός Προτεραιοτήτων Πολιτικής*. Τόμος Α, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε
- Λεξικό Επιστημών του Ανθρώπου, (1992), Αθήνα: Gutenberg
- Λεχουρίτης, Γ., (2002), «Οι Ψυχολογικές Επιπτώσεις της Ανεργίας», *πρακτικά του τριήμερου συνεδρίου για τον Κοινωνικό Αποκλεισμό*, Επιμορφωτικός Οργανισμός «Αθηνά», Αθήνα: Αρμός, σ.σ 105-110
- Μυλωνάς, Θ., Μάνεσης, Ν. (1996), «Ο Κοινωνικός Αποκλεισμός Αρχίζει από το Σχολείο», *Διεθνές Συνέδριο: Κοινωνία των 2/3. Διαστάσεις του Σύγχρονου Κοινωνικού Προβλήματος*
- Νούτσος, Π. (1998), «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Ανθρώπινα Δικαιώματα, στο: Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, σ.σ. 87-93
- Παπαδοπούλου, Δ., (2002), «Κοινωνικός Αποκλεισμός. Εισαγωγή στην Έννοια και στην Διαδικασία», *πρακτικά του τριήμερου συνεδρίου για τον Κοινωνικό Αποκλεισμό*, Επιμορφωτικός Οργανισμός «Αθηνά», Αθήνα: Αρμός, σ.σ.43-72
- Πετράκη, Γ., (1998), Κοινωνικός Αποκλεισμός. Παλαιές και Νέες Αναγνώσεις του Κοινωνικού Προβλήματος, στο: *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, σ.σ. 19-25

- Τζάνη, Μ. (1988), *Σχολική Επιτυχία. Ζήτημα Ταξικής Προέλευσης και Κουλτούρας*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη
- Τσαούσης, Δ., (1996), *Η Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα: Gutenberg
- Φραγκουδάκη, Α. (1985), *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο*, Αθήνα: Παπαζήσης